نگاهی به کتاب «خورشید تابان در علم قرآن»

دکتر اسماعیل تاج‌بخش*

الف) مقدّمه

خورشید تابان در علم قرآن کتابی است که در سال ۱۳۸۹ هـ.ش به‌وسیلهٔ انتشارات ولایت، در مشهد مقدّس، به بازار کتاب عرضه شده است. نویسندهٔ آن آیت‌الله شیخ علی محدّث خراسانی است که در سال ۱۲۷۶ هـ.ش به دنیا آمده و از محضر بزرگانی چون میرزا عبدالجواد ادیب نیشابوری (ادیب اوّل) و میرزا محمّدباقر مدرّس رضوی و حکیم شهیدی و سیّد ابوالحسن اصفهانی و آقا ضیاءالدین عراقی استفاده‌های فراوان برده است. امّا در میان استادان او نام علّامه میرزا مهدی اصفهانی درخشندگی خاصّی دارد که وی حدود بیست و پنج سال، از محضر آن بزرگوار سود جسته و توشه اندوخته است. و پُر واضح است که بر هرکس نفسِ حیات‌بخش آن یگانهٔ دوران خورده کیمیای عشق یافته و مس وجودش زر گشته است.

شیخ علی محدّث خراسانی پس از عمری ترویج شریعت محمّدی، به سال ۱۳۳۰ هـ.ش به دیار باقی شتافت. ای کاش، مصحّح محترم کتاب شرح حال جامعی

*. دانشیار دانشگاه علّامه طباطبایی تهران. Email : taninyasha@gmail.com

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.8.29.10.6]

از زندگی ایشان را در بخشی جداگانه می‌آورد و ای کاش، ایشان در کتاب مکتب *تفکیک* علّامهٔ حکیمی نامی برده می‌شد.

خورشید تابان در علم قرآن در حدود شصت درس است که برخی بسیار کوتاه‌اند (مانند بخشی که در صفحات ۱۹۴ و ۱۹۵ آمده و برخی نسبتاً بلند (مانند بخشی که در صفحات ۱۱۹ تا ۱۴۲ آمده است). حروف کتاب چشم‌نواز است و خواننده را اصلاً خسته نمی‌کند و ظاهری دل‌انگیز و جذّاب دارد. به عقیدهٔ این کمترین، این اثر یکی از نوشته‌های کم‌نظیری است که امّهات آموزه‌های مکتب تفکیک را به زبانی ساده و همه فهم، به همراه آیات و احادیث مربوط به آنها در بر دارد و برای دانشجویان فلسفه و الهیّات و ادبیات فارسی و عربی مطالعهٔ آن از واجب‌ترین کارهاست.

این حقیر که از دلدادگان مکتب تفکیک است و هدایت به آن را مدیون آثار علّامه حکیمی و آیت الله سیّدان و حضور با برکت سرور بزرگوار حضرت استاد محمّد بیابانی است، این کتاب را با دقّتی کافی و وافی مطالعه کرد و لذّتها برد و توشه‌ها اندوخت و دانشها آموخت و اینک حاصل مطالعهٔ خود را در اختیار خوانندگان ارجمند «سفینه» می‌گذارد.

ب) معرّفی اجمالی

جان‌مایهٔ محتوای کتاب در عناوین زیر خلاصه می‌شود:

- معرّفی اجمالی قرآن و نور و هدایت بودن آن؛
- توضیح حقیقت عقل از نظر قرآن و معصومان؛
- اعجاز و تحدّی قرآن؛
- علم و قدرت و حکمت پروردگار؛
- توضیح توحید قرآنی و تفسیر اجمالی سورهٔ توحید؛
- عقیدهٔ مادّه‌گرایان و بطلان قدیم بودن ماده؛

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.8.29.10.6]

- شیوهٔ فلاسفه و صوفیّه در شناخت خداوند و نقد و روش آنها؛
- معرفت فطری؛
- عالم ذرّ؛
- بیان معنی «تسبیح» خداوند و مراتب معرفت او؛
- بیان حقیقت نماز و اسرار آن؛
- مفاسد حمل قرآن و روایات بر مطالب فلاسفه؛
- اشاره‌ای به امامت معصومان در قرآن و عالم بودن آنان به جمیع قرآن.

ج) نقد و بررسی

بر پیشانی این کتاب شریف، علاوه بر نام مؤلّف دانشمندش، نام دو بزرگوار دیگر نیز دیده می‌شود؛ نخست جناب اعدادی خراسانی که «تحقیق و تصحیح» این اثر را به عهده داشته‌اند و دو دیگر، آقای ربّانی که «ویراستاری» آن را انجام داده‌اند و طبعاً خواننده انتظار دارد که چنین کتابی حتّی المقدور پیراسته از کاستی باشد. با وجود این، کتاب کاستیهایی دارد که اگر در چاپهای آینده اصلاح شود، جمال این عروس معنا دلرباتر و شوق‌انگیزتر خواهد بود.

۱. نخستین انتقاد بر نام کتاب است که با دیدن آن، این اندیشه بر ذهن مخاطب خطور می‌کند که این کتاب موضوعش علوم قرآنی است و ناگزیر در آن، از وجوه گوناگون اعجاز قرآن کریم و ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه و تأویل و تفسیر قرآن سخن خواهد رفت؛ ولی واقعیّت این است که این اثر در امّهات آموزه‌های مکتب تفکیک است، نه علوم قرآنی مصطلح در معارف اسلامی. ضمناً عنوان کتاب بر روی جلد «خورشید تابان در علم قرآن» است و در شناسنامهٔ کتاب «خورشید تابان در علوم قرآن»!

۲. یکی از نواقص کتاب نداشتن سیاههٔ تفصیلی است؛ مثلاً در ص ۲۳۵ تعریف کوتاه و جامعی از تناسخ آمده و در پانوشت ص ۲۹۸، توضیح مفیدی ذکر شده

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.8.29.10.6]

است دربارهٔ سه اصطلاح شریعت و طریقت و حقیقت که در عرفانهای بشری آنها را سه چیز جدا از هم می‌دانند؛ در حالی‌که در معارف اهل بیت، چنین مثلّثی پذیرفته نیست (حکیمی، ص ۴۳۴)؛ یا معنای واضح و روشن پاره‌ای از صفات پروردگار عالم (ص ۳۰۹)؛ و خلاصهٔ نظرها دربارهٔ کیفیّت علم خداوند به موجودات (ص ۳۱۱ و ۳۱۲) و... اگر کتاب دارای یک سیاههٔ تفصیلی از گونهٔ آنهایی که در پایان کتابهای استاد زرّین‌کوب یا آیت الله جوادی هست، بود، ارزش آن چند برابر و فوایدش برای خواننده بسیار می‌شد.

۳. محشّی محترم پانوشتهای بسیاری از یادداشتهای مؤلّف را از دفاتر دیگرش بر متن کتاب افزوده که در توضیح و تکمیل مطالب متن بسیار مفید و لازم‌اند. این امر در پانوشت ص ۲۴۴ مغفول افتاده و عبارت «**ألقم المیثاق**» دربارهٔ حجرالاسود خود محتاج توضیح است و بهتر بود آن را به پانوشت ص ۲۳۰ ارجاع می‌دادند. یا جمله‌ای که در ص ۳۲۰ از زبان خلیفهٔ دوم دربارهٔ پیامبر نقل شده که: «*به خدا قسم پیامبر ﷺ از دنیا نرفته تا دست و پای مردمانی را قطع کند، و منکر موت پیامبر شد...*» این جمله چه معنایی دارد؟ آیا پیامبر ﷺ می‌خواست دست و پای عدّه‌ای را قطع کند یا خلیفهٔ دوم؟ جمله کژتابی‌ای دارد که‌ای کاش توضیح داده می‌شد. یا اصطلاح «**الحقیقة محو الموهوم و صحو المعلوم**» (ص ۱۵۳) که در صفحهٔ ۲۱۷ بند آخر، به صورت «محو و صحف» آمده است، بهتر بود به زبان ساده، توضیح داده می‌شد که معلومات را صحو کردن یعنی چه؟ در یک مورد نیز عددی در متن ذکر شده که توضیحی در پانوشت ندارد. (ص ۱۴۳، عدد ۲) و در صفحهٔ ۳۳۰ سطر ۱۲ منظور از «شهید» کیست، شهید اوّل یا ثانی یا ثالث؟ سخن پایانی اینکه کتاب نمایهٔ اشعار و اعلام نیز ندارد.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.8.29.10.6]

۴. غلط‌های چاپی

با اینکه کتاب ویرایش شده است، غلطهای چاپی آن نسبت به حجمش زیاد است و این کمترین با ذکر صفحه و سطر به آنها اشاره می‌کند؛ بدون آوردنِ خود جملات:

الف ـ نادرستی‌های واژگانی

ص ۸۱ سطر پایانی: معشیت ← معیشت

ص ۱۶۲ سطر ۱۲: مشبّه ← مشبّهه (= اهل تشبیه)

ص ۱۶۵ سطر آخر: عرفان ← عرفانی

ص ۱۶۸ سطر ۵: سبحستانی ← سجستانی (= سیستانی)

ص ۱۹۲ سطر ۱۰ پاورقی: خراج ← خارج

ص ۲۱۶ سطر ۱ پاورقی: جود ← موجود

ص ۲۲۰ سطر ۷: به درد ← بدرد

ص ۲۲۰ سطر ۱۱: فراقت ← فراغت

ص ۲۵۶ سطر ۱۰: ذرّه ← ذرّه‌ای

ص ۲۵۸، بند ۲، سطر ۳: حقیقاً ← حقیقتاً

ص ۲۶۱، سطر ۷: عقیله ← عقلیّه

ص ۲۶۲، سطر ۴: پائین ← پایین

ص ۲۶۳، سطر ۸ پاورقی: شرکت ← شرک

ص ۲۹۱، سطر ۳: پرودگار ← پروردگار

ص ۲۹۲، سطر ۱۶: می‌آیی ← می‌آید

ص ۳۰۴، سطر ۵: بیاندازد ← بینداز

ص ۳۱۰، سطر ۶: بینونیّت ← بینونت

ص ۳۱۱، سطر ۲ پاورقی: میران ← میزان

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.8.29.10.6]

ص ۳۲۵، سطر ۴: کلمهٔ ← کلمه (بدون همزه) یا کلمه‌ای

ص ۳۴۰، سطر ۵: بودن ← بودند

ب ـ نادرستیهای مربوط اعراب

آوردن متن جملاتِ عربی که این واژه‌ها در آنها به کار رفته‌اند و ذکر دلیل برای اعراب پیشنهاد شده حجم مقاله را زیادتر خواهد کرد؛ به همین جهت، فقط به اعراب واژه با آدرس دقیق آنها اشاره می‌شود.

ص ۱۷۰، بند ۳: أهلُ ← أهلَ (چون منصوب به اختصاص است).

ص ۱۷۳، سطر ۳: منازِلُ ← منازِلَ (چون مفعولٌ‌به است)

ص ۱۷۶، سطر ۷: أفْضَلُ ← أفْضَلَ (چون مفعول دوم فعل «اَعْلَمُ» است)

ص ۱۸۳، سطر ۶: مُرْتَهِنٌ ← مُرْتهن (بدون تشدید)

ص ۲۲۱، سطر ۵ پاورقی: المیثاقُ ← المیثاقَ (چون مفعولٌ به است)

ص ۲۲۳، سطر ۱۵: یَرِدُّ ← یَرِدُ (از «وَرَدَ ـ یَرِدُ» نه «رَدَّ ـ یَرُدُّ»)

ص ۲۲۸، سطر ۵: محمّدُ ← محمّدٌ و علیُّ ← علیٌّ (تنوین تمکّن)

ص ۲۳۴، سطر ۱۰: آدَمُ ← آدَمَ (مضاف الیه، مجرور به فتحه)

ص ۲۳۵، سطر ۱۰: اِسْتَنْقَطُوا ← اُستُنْطِقُوا (طلب نطق شدند)

ص ۲۴۴، بند ۳، سطر ۳: اظلّةُ ← اَظِلّةٌ (تنوین تنکیر)

ص ۲۵۰، پانوشت سطر ۹: تعالَ ← تَعالیٰ

ص ۲۵۰، پانوشت سطر ۹: نَفْسَ ستر ← نَفسَ التَّستُّر

ص ۲۶۵، سطر ۱۶: تَسبیحِها ← تسبیحُها (چون خبر است)

ص ۲۸۴، سطر ۱۷: لِلّه ← لِلّهِ

ص ۲۹۷، سطر ۱۹: سوف اَرْفَعَ ← سوف اَرْفَعُ و ادْفَعَ ← اَدْفَعُ

ص ۳۰۳، بند ۳: الآنُ ← الآنَ ؛ وَصِلَتْ ← وَصَلْتَ

ص ۳۱۸، سطر ۶: کُلُّ ← کُلٌّ

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.8.29.10.6]

ص ۳۱۹، سطر ۱۱: اَعْوَجَجْتُ ← اِعْوَجَجْتُ
ص ۳۲۱، سطر ۲: إیْن ← إنْ
ص ۳۳۲، سطر ۱: لِیَقْضُوا ← لْیَقْضُوا (پس از ثُمَّ، لام امر ساکن است)
ص ۳۳۴، سطر ۱۴:یهدّی ← یَهْدی

د) نکات قابل توجّه

۱. در صفحهٔ ۲۸، در ترجمهٔ حدیث «**إنّ هذا القرآن فیه منار الهدی و مصابیح الدجی فَلْیَجْلُ جالٍ بَصَرَه...**» آمده است: «*... و باید هر جوینده‌ای دیدهٔ خود را در آن بچرخاند...*» با اندک تأمّلی، نادرست بودن این ترجمه روشن است. فعل جمله «جلا ـ یجلو» است نه «جال ـ یَجولُ»؛ یعنی باید هر جلادهنده‌ای دیدهٔ خود را با روشنایی قرآن جلا دهد و نورانی کند.

۲. صفحهٔ ۹۶ سطر ۲ چنین آمده است:

فما أنت هو بل أنت هو و تراه في عین الأمور مُسَرِّحاً و مُقَیِّداً

اوّلاً، مسرَّح و مقیَّد به صیغهٔ مفعول درست است نه به کسر راء و یاء؛ ثانیاً، ضبط درست آن در منبع اصلی (جندی، ص ۳۰۰) این‌گونه است:

فما أنت هُوْ؛ بل انت هُوْ و تراه في عین الأمور مسرَّحا و مُقَیَّداً

۳. صفحهٔ ۱۵۳ در پاورقی، در ترجمهٔ حدیث «**تتجلّی لخلقه من غیر أن یکون یُری...**» آمده: «*آشکار می‌کند برای خلقش بدون آنکه دیده شود...*» در حالی‌که «*آشکار می‌شود*» درست است؛ چراکه فعل «**تَجَلَّی**» لازم است، نه متعدّی.

۴. صفحهٔ ۱۴۸، در پانوشت آمده است:

نهایةُ إدراك العقولِ عِقالٌ و غایةُ سعي العالِمین ضِلالٌ
و لَمْ نَسْتَفِد مِن بحثنا طولَ عمرِنا سِوی ما جَمَعْنا منه مِن قیلٍ و قال

در این‌گونه ابیات که به اصطلاح «اشباع قافیه دارند»، کلمهٔ پایانی باید با ضمّه ضبط شود؛ نه تنوین رفع. دوم اینکه «ضِلال» غلط است و «ضَلال» درست است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.8.29.10.6]

سوم اینکه در مصراع دوم بیت دوم «مِن» زاید است و صورت درست آن چنین است: «**سوی ما جمعنا منه قیل و قالُ**» که «**قالو**» خوانده می‌شود. چهارم اینکه در ترجمهٔ مصراع دوم بیت اوّل آمده است: «*... نهایت تلاش گمراهی است...*» این قرینه نشان می‌دهد که «**العالَمین**» درست‌تر است؛ یعنی نهایت تلاش همهٔ مردم جهان است هیچ و بی‌فایده است و به قول حافظ: «جهان و کار جهان جمله هیچ در هیچ است».

۵. صفحهٔ ۲۴۹، سطر ۱۰، پاورقی: حدیث امام صادق علیه‌السلام این‌گونه نقل شده: «**یا هشامُ اللهُ مشتقٌ مِن أَلِهٍ و الآلِهَ یَقْتَضِي مألوهاً**»؛ همان‌گونه که در متن همین صفحه آمده صورت درست حدیث چنین است: «**... مشتقٌ من أَلِهَ و الْإِلٰهُ...**»

صفحهٔ ۳۱۹، سطر ۱۱: سخنی از خلیفهٔ دوم نقل شده است که پایان آن چنین است: «**... فإنّ لي شیطانٌ یَعتریني**»؛ که در پانوشت ترجمه شده است به: «*زیرا در من شیطانی است.*» ترجمهٔ دقیق‌تر: «*زیرا مرا شیطانی است که بر من عارض می‌شود (= به سراغ من می‌آید).*»

صفحهٔ ۳۲۲، سطر ۱۲: خود مؤلّف بزرگوار آیه را ترجمه کرده و نیازی به آوردن ترجمهٔ آن در پانوشت نیست.

ذ) سرایندگان اشعار

مؤلّف بزرگوار در میان مطالب خودگاهی به مناسبت کلام، اشعاری آورده است که محشّی محترم به سرایندهٔ بعضی از آنها در پانوشت اشاره دارد. اینک برخی ابیات منبع‌یابی نشده:

۱. صفحهٔ ۹۷، همهٔ ابیات از بوستان سعدی است (سعدی، ۱۳۸۶، ص ۱۸) جز بیت چهارم (= به ذاتش به جز وی کس آگاه نیست / در آن جایگه عقل را راه نیست) که در نسخه‌های معتبر بوستان دیده نمی‌شود.

۲. ابیات صفحهٔ ۱۱۲ و ۱۱۳ نیز از بوستان سعدی است. (همان، ۱۳۸۶، ص ۱۷)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.8.29.10.6]

۳. ابیات صفحه ۱۱۵ از مخزن الاسرار نظامی است. (نظامی، ۱۳۶۸، ص ۱۶۴)

۴. ابیات صفحهٔ ۲۲۰ از بوستان سعدی است. (سعدی، ۱۳۸۶، ص ۱۸)

۵. ابیات صفحه ۲۵۲ از طیّبات سعدی است. (سعدی، ۱۳۶۳، ص ۴۱۱)

۶. ابیات صفحهٔ ۲۵۴ از مثنوی مولوی است. (مولوی، ۱۳۶۹، ج ۴، ص ۷۵)؛ جز اینکه در نسخهٔ دکتر استعلامی «مزّمّل» است به جای «مدّثّر»؛ و ضبط ایشان درست‌تر است.

۷.ابیات صفحهٔ ۲۶۵ نیز از مثنوی مولوی است. (همان، ص ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۲۵۶)

۸. ابیات صفحهٔ ۲۳۳ تا آنجا که حقیر اطلاع دارد، از غزّالی مشهدی است و احتمالاً در کشکول شیخ بهایی باشد.

۹. در صفحهٔ ۲۶۵ دو بیت آمده است، به این صورت:

گر تو را از غیب چشمی باز شد　　با تو ذرّات جهان همراز شد

نطق آب و نطق باد و نطق گل　　هست محسوس حواس اهل دل

بیت نخست از منطق‌الطیر عطّار است (همان، ۱۳۸۶، ص ۱۸۷)؛ با این تفاوت که به جای «از» در مصراع اوّل، «آن» آمده است. و بیت دوم از مولوی است. (تلمذ، ص ۵۶۵)

واپسین سخن اینکه انتقادات این طلبهٔ کم‌مایه هرگز از ارزش زحمات مؤلّف بزرگوار ـ علیه الرحمة ـ و مصحّح محترم نمی‌کاهد و ناگفته پیداست که هیچ بزرگی از انتقاد کهتران کوچک نمی‌شود و هیچ کوچکی با خرده‌گیری بر مهتران بزرگ نخواهد شد. و **آخر دعوانا أن الحمدلله ربّ العالمین.**

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.8.29.10.6]

منابع

۱. تلمذ، حسین. ***مرآت المثنوی.*** تهران: نشر گفتار، ۱۳۷۸ ش.

۲. جندی، مؤیّدالدین. ***شرح فصوص الحکم.*** تصحیح: استاد سیّد جلال‌الدین آشتیانی. قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۱ ش.

۳. حکیمی، محمّدرضا. ***مکتب تفکیک.*** قم: دلیل ما، ۱۳۸۳ ش.

۴. سعدی، مصلح‌الدین. ***بوستان.*** تصحیح: دکتر انزابی‌نژاد و دکتر قره بگلو. تبریز: آیدین، ۱۳۸۶ ش.

۵. ــــــــــ. ***کلّیّات سعدی.*** تصحیح: محمّدعلی فروغی. تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۳ ش.

۶. عطّار نیشابوری، شیخ فریدالدین. ***منطق الطیر.*** تصحیح: محمّدصادق گوهرین. تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۶ ش.

۷. مولوی، جلال‌الدین محمّد. ***مثنوی.***

۸. نجفی، ابوالحسن. ***غلط ننویسیم.*** تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۸ ش.

۹. نظامی گنجوی، الیاس. ***مخزن الاسرار.*** تصحیح: زنجانی. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۸ ش.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.8.29.10.6]